

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i09.058>

CHEGARADAN SAVDOGA: XIX ASR IKKINCHI YARMIDA ROSSIYA–XITOIY MUNOSABATLARINI BELGILAGAN SHARTNOMALAR TAHLILI

Mirzaitova Nilufar Muratovna

*O‘zMU mustaqil izlanuvchisi,
muratovnanilufar25@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqola XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi bilan Xitoy o‘rtasida imzolangan yirik ikki tomonlama diplomatik hujjatlarni tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqotning manba bazasini 1958- yilda SSSR Fanlar akademiyasining Xitoyshunoslik instituti tomonidan nashr etilgan «Русско-китайские отношения 1689–1916 годах» rasmiy to‘plami tashkil etadi. Maqolada, jumladan, 1860 yilgi Pekin shartnomasi, savdo qoidalari hamda 1881- yilgi Peterburg shartnomasi ko‘rib chiqiladi. Ushbu hujjatlarning mazmuni, tarixiy o‘rni va Markaziy Osiyoga ko‘rsatgan ta’siri baholanadi.

Kalit so‘zlar: Rossiya-Xitoy munosabatlari, Pekin shartnomasi, Peterburg shartnomasi, chegara delimitatsiyasi, XIX asr diplomatiyasi, savdo-huquqiy munosabatlar.

Аннотация. Статья посвящена анализу ключевых двусторонних дипломатических документов, заключённых между Российской империей и Китаем во второй половине XIX века. Источниковой базой исследования послужил официальный сборник «Русско-китайские отношения 1689–1916 годах», подготовленный Институтом китаеведения Академии наук СССР и изданный в 1958 году. В работе рассматриваются главным образом Пекинский договор 1860 года, торговые правила и Петербургский договор 1881 года. Дается оценка содержания указанных документов, их исторического значения и влияния на центральноазиатский регион.

Ключевые слова: российско-китайские отношения, Пекинский договор, Петербургский договор, делимитация границы, дипломатия XIX века, правовые основы торговли.

Abstract. This article examines the key bilateral diplomatic instruments concluded between the Russian Empire and China in the second half of the nineteenth century. The study draws primarily on the official collection Russo-Chinese Relations, 1689–1916, compiled by the Institute of Chinese Studies of the USSR Academy of Sciences and published in 1958. The article focuses chiefly on the 1860 Treaty of Beijing, the associated trade regulations, and the 1881 Treaty of St. Petersburg, assessing their content, historical significance, and impact on the Central Asian region.

Keywords: Russo-Chinese relations, Treaty of Beijing, Treaty of St. Petersburg, border delimitation, 19th-century diplomacy, legal foundations of trade.

Kirish. Rossiya-Xitoy munosabatlari tarixida XIX asrning ikkinchi yarmi alohida o‘rin tutadi, chunki aynan shu davrda ikki davlat o‘rtasidagi aloqalar sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarildi. Bu jarayon Sharqiy Turkiston, Sibir va Markaziy Osiyo hududlarida ikki imperiyaning geosiyosiy va iqtisodiy manfaatlari to‘qnashgan sharoitda kechdi. Rossiya, bir tarafdin, Uzoq Sharqdagi pozitsiyalarini mustahkamlashga urinsa, ikkinchi tarafdin, Markaziy Osiyo va Sharqiy Turkiston tomon ta’sir doirasini kengaytirishga intildi. Xitoy hukumati esa g‘arb davlatlari va Rossiya tomonidan ko‘rsatilayotgan bosimga qaramay, o‘z hududiy yaxlitligini saqlab qolish maqsadida murakkab va ko‘p qatlamli diplomatik siyosat yuritishga majbur bo‘ldi.

Aynan shu davrda ikki davlat o‘rtasida qator muhim bitimlar imzolandi. Ular nafaqat chegara masalalariga yechim topdi, balki savdo-iqtisodiy aloqalar, elchilik munosabatlari va ikki tomonlama hamkorlikning huquqiy poydevorini yanada mustahkamladi. «Русско-китайские отношения 1689–1916 годах» to‘plami mana shu shartnomalarning asl matnlarini jamlagani bois, tarixchilar uchun eng ishonchli birlamchi manbalardan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotda XIX asrning ikkinchi yarmida imzolangan Rossiya-Xitoy shartnomalari orqali ikki davlat munosabatlarining mazmuni, shuningdek, bu jarayonning keyingi davrlarda Markaziy Osiyo, xususan, mintaqa xalqlarining siyosiy-iqtisodiy taqdiriga qanday ta’sir ko‘rsatgani tahlil qilinadi. Chunki aynan o‘sha davrda amalga oshirilgan chegara delimitatsiyasi jarayoni Qozog‘iston, Qirg‘iziston va boshqa mintaqa davlatlarining hozirgi hududiy shakllanishiga bevosita asos bo‘lgan.

Rossiya-Xitoy diplomatik munosabatlarining huquqiy mazmuni, bosqichma-bosqich evolyutsiyasi va tarixiy o‘rnini ilmiy tahlil qilish uchun tadqiqotning asosiy manba bazasini 1958 yilda Moskvada «Sharq adabiyoti nashriyoti» tomonidan nashr etilgan «Русско-китайские отношения 1689–1916 годах» rasmiy hujjatlar to‘plami tashkil etadi. SSSR Fanlar akademiyasining Xitoyshunoslik instituti tayyorlagan ushbu 142 sahifalik to‘plam birlamchi hujjatlarni o‘z ichiga oladi, shu bois shartnoma matnlarini o‘sha davr xalqaro huquqi me’yorlari asosida baholash imkonini beradi.

Asosiy qism

Jahon tarixida XIX asrning ikkinchi yarmi buyuk davlatlar o‘rtasidagi strategik raqobat va hududlarning qayta taqsimlanish davri sifatida ta’riflanadi. Bu jarayonda Yevropaning yetakchi kuchlari — Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya va Rossiya — Osiyo qit’asida o‘z ta’sir doiralarini kengaytirish yo‘lida bir-biri bilan bellashdi. Xuddi shu geosiyosiy kontekstda Rossiya imperiyasi va Xitoy o‘rtasidagi munosabatlar ham yangi, sifat jihatidan farqli bosqichga ko‘tarildi. Bu yangi bosqich, avvalambor, harbiy kuch emas, balki huquqiy-diplomatik vositalar — shartnomalar, protokollar va savdo tartib-qoidalari — orqali shakllandi, va aynan ular ikki davlat munosabatlarining tayanch ustuniga aylandi. Shu sababli XIX asrning ikkinchi yarmini Rossiya-Xitoy shartnomaviy diplomatiyasining eng jonli rivojlangan bosqichi deb hisoblash mumkin. O‘sha davr xalqaro munosabatlari asosan ikki tomonlama bitimlar orqali tartibga solingani bois, bunday shartnomalar davlatlararo huquq va majburiyatlarni belgilovchi yagona rasmiy mexanizm vazifasini o‘tagan. Rossiya-

Xitoy shartnomalari ham xuddi shu xalqaro huquqiy an‘ana negizida shakllanib, davrning diplomatik ruhi va siyosiy-iqtisodiy yo‘nalishlarini to‘liq aks ettirdi.

Rossiya-Xitoy diplomatik aloqalarining dastlabki huquqiy poydevori 1689- yilgi Nerchinsk shartnomasi bilan qo‘yilgan bo‘lib, u Sibir yo‘nalishidagi chegarani birinchi marta rasmiy tarzda belgiladi. Keyinroq, 1727- yildagi Burin va Kyaxta shartnomalari savdo va diplomatik aloqalar tartibini yanada mukammallashtirdi. Natijada, XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, ikki davlat allaqachon ikki asrlik diplomatik tajribaga ega edi — bu tajriba yangi shartnomalar tuzishda o‘ziga xos huquqiy meros vazifasini o‘tadi, chunki tomonlar birlarining diplomatik uslubi, talab va maqsadlarini yaxshi bilgan holda muzokara stoliga o‘tirdilar.

Mana shunday tarixiy vaziyatda Rossiya o‘zining nisbatan ustun pozitsiyasidan mohirona foydalanib, Xitoy bilan bir necha muhim shartnoma imzolashga erishdi. Huquqiy tahlil nuqtai nazaridan bu hujjatlarni chegara-hududiy shartnomalar toifasiga kiritish mumkin: ular qatoriga 1851- yilgi Qulja va Chuguchakdagi savdo to‘g‘risidagi traktat, 1860- yilgi Pekin shartnomasi hamda 1881- yilgi Peterburg shartnomasi kiradi. Bu uch hujjat birgalikda Rossiya-Xitoy munosabatlarining yaxlit huquqiy tizimini tashkil etdi. Nazariy jihatdan ular ikki tomon manfaatini teng himoya qilishi lozim edi: Rossiyaning asosiy maqsadi Markaziy Osiyoda chegarani belgilash orqali o‘z hududini Yettisuvdan janubga tomon kengaytirish va Xitoy bozorlariga imtiyozli sharoitda kirib borish bo‘lsa, Xitoy tomoni esa kuchayib borayotgan Rossiyani maqbul shartnoma doirasida chegaraga bog‘lab qo‘yish hamda savdoni nazorat ostida ushlab turishga intildi.

«Русско-китайские отношения 1689–1916 годах» to‘plamini tuzuvchilar — P.Ye. Skachkov va V.S. Myasnikov — hujjatlarni Rossiya tashqi siyosat arxivining "Shartnomalar" fondidagi asl nusxalar bilan qiyoslab tekshirganlar. Ular, jumladan, 1889- yilgi «Сборник договоров России с Китаем» kabi oldingi nashrlarda uchragan xato va tushirib qoldirishlarni aniqlab, tuzatib chiqqan. Shu sababli mazkur to‘plam ushbu mavzu bo‘yicha bugungi kunda ham eng ishonchli birlamchi manba hisoblanadi. Demak, XIX asrning ikkinchi yarmida imzolangan rasmiy Rossiya-Xitoy shartnomalari o‘sha davrdagi geosiyosiy kuchlar nisbatini, diplomatik madaniyatni va xalqaro huquqning rivojlanish bosqichini o‘zida mujassam etgan tarixiy manbalardir. Quyida ushbu shartnomalarning asosiy mazmuniga qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.

Pekin (1860) va Peterburg (1881) shartnomalaridan oldin, chegara masalasini tartibga solish maqsadida 1858- yilda Aygun shartnomasi imzolangan edi. Shundan so‘ng, 1860- yillar davomida chegara bitimlari bilan bir qatorda savdo qoidalar va qo‘shma tartibga solish hujjatlari ham imzolanib, bu hujjatlar birgalikda ikki davlat o‘rtasidagi yaxlit iqtisodiy munosabatlar tizimini shakllantirdi. Xususan, Pekin shartnomasi asosida ishlab chiqilgan quruqlik savdosi qoidalariga ko‘ra, rus savdogarlari Ili va Tarbag‘atayda erkin savdo qilish, shuningdek, ushbu hududlarda faktoriya — savdo va ombor binolari — qurish huquqiga ega bo‘lishdi, Xitoy hukumati esa ularning faoliyatiga aralashmaslikni o‘z zimmasiga oldi.

Savdo qoidalarining muhim jihatlaridan biri 1851- yilgi Qulja shartnomasining 10-moddasida mustahkamlangan bo‘lib, unga ko‘ra bir davlat fuqarosi (jinoyatchi) ikkinchi davlat hududiga qochib o‘tsa, uni qidirish va qaytarish ishi ikki tomon mahalliy hokimiyat

organlari zimmasiga yuklatilgan⁵⁶. Mazkur norma, avvalo, chegara hududidagi huquq-tartibotni ta'minlashga xizmat qilgan. Rossiya uchun bu modda savdo yo'llarini himoyalashning huquqiy vositasi bo'lsa, Xitoy uchun esa nafaqat savdo yo'llarini nazorat qilish, balki ichki bozorni himoyalash va davlat xazinasini bojlar hisobidan muntazam to'ldirib borishning kafolati edi.

1860 yilgi Pekin shartnomasining 6-moddasiga ko'ra, ikki davlat o'rtasidagi savdoni yanada rivojlantirish maqsadida Qashg'ar shahri ham savdo uchun ochiq deb e'lon qilindi. Xitoy tomoni Qashg'arda rus savdogarlari uchun zarur infratuzilma — tovar omborlari, turar-joylar, cherkov va boshqa binolar, shuningdek qabriston hamda chorva uchun yaylovlar — qurish uchun bepul yer ajratish majburiyatini o'z zimmasiga oldi, savdo tartib-qoidalari esa Qulja va Tarbag'ataydagi kabi belgilandi. Biroq Xitoy hukumati rus savdogarlarining xavfsizligini kafolatlagan holda, o'zi nazorat qila olmaydigan hududlardan kelib chiqqan talonchilik holatlari uchun javobgarlikni bo'yniga olmadi⁵⁷. Bu misollar Xitoyning siyosiy jihatdan zaiflashgan davrida Rossiya vaziyatdan qanchalik ustalik bilan foydalanganini yaqqol ko'rsatadi: Rossiya O'rta Osiyo bozorlariga bevosita kirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Xitoy tomonidan bepul yer ajratilishining o'zi Rossiyaning iqtisodiy ustunlikka erishganidan dalolat beradi — 6-moddada ko'rsatilgan omborxona va turar-joylarning qurilishi rus kapitalining mustahkamlanishi hamda doimiy rus koloniyalarining vujudga kelishiga zamin yaratdi. Bu, o'z navbatida, Rossiya imperiyasi uchun katta iqtisodiy yutuq bo'lib, Xitoyning inqirozli davrida imzolangan mazkur shartnoma orqali Rossiya Qashg'arda mustahkam iqtisodiy tayanch nuqtasini qo'lga kiritdi. 1869- yil 15 aprelda Rossiya va Xitoy o'rtasida quruqlik savdosini tartibga soluvchi navbatdagi hujjat imzolandi. 1871–1881 yillar orasidagi davr esa Ili masalasi bo'yicha o'ta keskin va murakkab diplomatik kurash bosqichi bo'ldi — bu voqealar o'sha davr Markaziy Osiyo geosiyosatining eng muhim epizodlaridan biriga aylandi. 1871- yilda Rossiya qo'shinlari, mintaqada avj olgan musulmon qo'zg'oloni va umumiy beqarorlikni bahona qilib, Ili viloyatining markazi bo'lgan Quljani egallab oldi. O'sha paytda Xitoy hukumati Yunnan, Shensi va Sharqiy Turkistondagi qo'zg'olonlarni bostirish bilan mashg'ul edi. 1878 yilda Xitoy qo'shinlari Sharqiy Turkistonni qayta nazorat ostiga olgach, Rossiyadan Ili viloyatini qaytarishni talab qila boshladi. Dastlabki muzokaralar natijasi — 1879- yil 2 oktabrdagi Livadiya shartnomasi — asosan Rossiya manfaatlarini ko'zlagani bois Xitoyda keskin norozilikka sabab bo'lib, tan olinmay qoldi. Shundan so'ng ikkinchi bosqich muzokaralari Peterburgda davom ettirilib, 1881- yil 12 fevralda Sankt-Peterburg shahrida yangi shartnoma imzolandi; hujjatga Rossiya tomonidan maxfiy maslahatchi, tashqi ishlar vaziri Nikolay Girs va konsul Yevgeniy Butsov qo'l qo'ygan. Shartnomaga ko'ra, Rossiya Ili viloyatini Xitoyga qaytarib berdi, biroq uning g'arbiy qismini o'z tarkibida saqlab qoldi — bu esa chegara chizig'ini yanada aniqlashtirib, Rossiyaga strategik jihatdan qulay pozitsiya berdi. Shu bilan birga, Ili vodiysida yashagan va Rossiya fuqaroligini qabul qilgan mahalliy aholi o'z mol-mulkini olib, boshqa hududga ko'chib o'tish huquqini qo'lga kiritdi. Peterburg shartnomasi bir nechta jihatdan tarixiy

⁵⁶Русско-китайские отношения 1689–1916 годах — официальные документы. Москва, 1958 г. (1851 г., 25 июля. — Трактат, заключенный между Россией и Китаем, о торговле в Кульдже и Чугучаке) — 28bet.

⁵⁷O'sha manba — 36 bet.

ahamiyat kasb etadi. Birinchidan, u Rossiya diplomatiyasining moslashuvchanligini namoyon etdi — rasmiy nuqtai nazardan Xitoy o‘z hududini qaytarib oldi. Ikkinchidan, Rossiya amalda geosiyosiy g‘alaba qozondi: chegara chizig‘i unga strategik jihatdan foydaliroq tarzda o‘tkazildi va ustiga katta moliyaviy tovon ham to‘landi. Uchinchidan, mazkur shartnoma Rossiya-Xitoy munosabatlarida muammolarni muzokaralar yo‘li bilan hal etish an‘anasini yana bir bor mustahkamladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, XIX asrning ikkinchi yarmini Rossiya-Xitoy diplomatiyasi tarixidagi eng natijali va ahamiyatli bosqichlardan biri deb baholash mumkin. O‘sha davrda imzolangan rasmiy hujjatlar — Aygun shartnomasi (1858), Tyanszin shartnomasi (1858), Pekin shartnomasi (1860), savdo qoidalari (1861–1862) va Peterburg shartnomasi (1881) — ikki davlat o‘rtasidagi munosabatlarga huquqiy shakl berdi hamda mintaqaviy siyosiy xaritani tubdan qayta chizdi. Tahlilda ko‘rsatganimizdek, Pekin shartnomasi Rossiyaga Qulja va Chuguchak misolida savdoni kengaytirish imkonini bergani bilan birga, amalda Shinjonda iqtisodiy ustunlikka erishish vositasiga aylandi; Xitoy esa savdo munosabatlarini rasman huquqiy yo‘l bilan tartibga solgan bo‘lsa-da, mohiyatan tashabbusni qo‘ldan boy berdi. Sankt-Peterburg shartnomasi orqali Rossiya imperiyasi Shinjon va Mo‘g‘ulistonda bojsiz savdo huquqini qo‘lga kiritdi, bu esa savdo yo‘llarining kengayishi bilan birga iqtisodiy hukmronlikning Rossiya tomon og‘ishini anglatadi. Xitoy, o‘z navbatida, 1871- yildan Rossiya nazoratida bo‘lgan Ili vodiysini — Qulja hududini — moliyaviy to‘lov evaziga qaytarib olgan bo‘lsa-da, bu jarayon unga yangi, ammo cheklangan imtiyozlarni beribgina qoldi. Shunday qilib, o‘sha davrda imzolangan rasmiy diplomatik hujjatlar nafaqat ikki davlat munosabatlarining huquqiy negizini tashkil etdi, balki keyingi asrdagi Rossiya-Xitoy aloqalari uchun ham poydevor bo‘lib xizmat qildi. Bu jarayonlarni chuqur tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, gap faqat ikki buyuk davlat manfaatlarining to‘qnashuvida emas, balki bu munosabatlar Markaziy Osiyo xalqlarining taqdiriga ham bevosita ta’sir ko‘rsatgan murakkab tarixiy jarayon haqida bormoqda. Shu boisdan ular xalqaro huquq tarixi, chegarashunoslik va Sharqiy Osiyo diplomatiyasi nuqtai nazaridan bugungi kunda ham o‘z ilmiy dolzarbligini yo‘qotmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. «Русско-китайские отношения 1689–1916 годах» / Сост. П.Е. Скачков, В.С. Мясников. — М.: Издательство восточной литературы, 1958. — 142 стр.
2. «Договорными статьями утвердили: Дипломатическая история русско-китайской границы XVII–XX вв». Москва: РИО, 1996. — 482 стр.
3. Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60–90-е годы XIX в.). — Москва: Наука, 1965. — 469 стр.
4. Сборник договоров России с Китаем. 1689–1881 гг. / Санкт-Петербург: издание Министерства иностранных дел, 1889.
5. Лурье С.В. Российский геополитический проект для Центральной Азии в XIX веке // Общественные науки и современность. — 2010. — № 2. — С. 104–115.